

East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 2, Issue 1, 2020

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Matumizi ya Lugha Kwenye Malezi ya Watoto: Mfano wa Matumizi ya Semi Katika Jamii ya Wamasaaba Nchini Uganda

Dr. Willy Wanyenya^{1*}

¹ Makerere University Business School, P. O. Box 1337, Kampala, Uganda.

* Barua pepe ya mawasiliano: willywanyenya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7594-8256>

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/eajss.2.1.151>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

14 Apr 2020

Maneno Muhimu:

*Malezi,
Semi,
Mazingira,
Mawasiliano,
Lugha Asili,
Wamasaaba.*

Katika makala haya, mtafiti anaeleza jinsi lugha inavyotumiwa na wazazi katika shughuli yao ya kulea watoto. Alifanya hivyo kwa kurejelea malezi ya watoto katika jamii ya Wamasaaba nchini Uganda. Kwa kurejelea jamii hii, mtafiti alieleza namna wazazi wanavyotumia lugha kulea watoto wao. Alifanya hivyo kwa kunukuu baadhi ya semi ambazo zinasemekana zinatumiwa na wazazi katika shughuli ya kulea watoto. Ni kweli kwamba lugha yoyote ile hufanya kazi nyingi sana kama vile kutumbuiza watu, kuficha siri, kuseng'anya watu, kuibia watu, kutongozana, kushawishi, kugombana, kujitetea, kufundisha, nakadhalika. Hii ni kwa sababu bila kutumia lugha, mtu hawezi akaimba, akagombana, akaiba kwa kudang'anya, akafundisha, akaseng'anya, akatongoza, n.k. Hata hivyo, katika makala haya, mtafiti alijikita kwenye malezi ya watoto. Katika kazi hii, mtafiti alizingatia semi mbalimbali ambazo Wamasaaba huzitumia kwa ajili ya kuwaelekeza watoto wao ili wasije wakatenda maovu ukubwani. Katika jamii mbalimbali, watu hutumia lugha kutekeleza jambo hili. Jamii hasa zile za jadi zilitumia lugha kuwaelekeza watoto wao. Kuna namna ambavyo walisuka lugha kisanaa kwa lengo la kufunza watoto wao. Hii ni kwa sababu hawakuwa na madarasa maalumu mwa kufunzia watoto wao kama ilivyo sasa. Katika jamii hizo, shule zenyewe hazikuwepo. Kwa hiyo, lugha ndiyo ilikuwa chombo maalumu cha kufunzia watoto. Matumizi ya lugha yalidhamiria kukuza watoto wenye tabia nzuri. Hii ni kwa sababu watoto wenye tabia mbaya waliletea wazazi wao aibu. Hivyo basi, katika kazi hii, mtafiti alijikita katika matumizi ya lugha na kueleza jinsi Wamasaaba wanavyotumia semi mbalimbali kuelekeza watoto wao kitabia.

APA CITATION

Wanyenya, W. (2020). Matumizi ya Lugha Kwenye Malezi ya Watoto: Mfano wa Matumizi ya Semi Katika Jamii ya Wamasaaba Nchini Uganda. *East African Journal of Swahili Studies*, 2(1), 45-55. <https://doi.org/10.37284/eajss.2.1.151>

CHICAGO CITATION

Wanyenya, Willy. 2020. "Matumizi Ya Lugha Kwenye Malezi Ya Watoto: Mfano Wa Matumizi Ya Semi Katika Jamii Ya Wamasaaba Nchini Uganda". *East African Journal of Swahili Studies* 2 (1), 45-55. <https://doi.org/10.37284/eajss.2.1.151>.

HARVARD CITATION

Wanyenya, W. (2020) "Matumizi ya Lugha Kwenye Malezi ya Watoto: Mfano wa Matumizi ya Semi Katika Jamii ya Wamasaaba Nchini Uganda", *East African Journal of Swahili Studies*, 2(1), pp. 45-55. doi: 10.37284/eajss.2.1.151.

IEEE CITATION

W. Wanyenya, "Matumizi ya Lugha Kwenye Malezi ya Watoto: Mfano wa Matumizi ya Semi Katika Jamii ya Wamasaaba Nchini Uganda", *EAJSS*, vol. 2, no. 1, pp. 45-55, May 2020.

MLA CITATION

Wanyenya, Willy. "Matumizi Ya Lugha Kwenye Malezi Ya Watoto: Mfano Wa Matumizi Ya Semi Katika Jamii Ya Wamasaaba Nchini Uganda". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 2, no. 1, May 2020, pp. 45-55, doi:10.37284/eajss.2.1.151.

UTANGULIZI

Kila jamii kote ulimwenguni huwa na lugha. Lugha hizo hutofautiana kulingana na tamaduni za makabila mbalimbali. Kazi kuu ya lugha ni kuwezesha watu kuwasiliana. Mawasiliano huwa yanapelekea mambo mbalimbali kutekelezwa. Jambo mojawapo linalotekelezwa kwa lugha ni lile la kulea watoto. Lugha kadhaa wa kadhaa huwa na vipengele mbalimbali vyenye dhima ya kulea watoto. Vipengele hivyo hujumlisha nyimbo za watoto, semi mbalimbali, methali, vitendawili, misemo, mafumbo, usimulizi wa hadithi, n.k. Hata hivyo, katika makala haya, mtafiti alizingatia semi ambazo hutumiwa katika jamii ya Wamasaaba kwa ajili ya kulea watoto. Mtafiti alifasiri semi husika katika lugha ya Kiswahili na kufafanua maana za semi mbalimbali. Mtafiti alifanya hivyo kwa kutaja semi mbalimbali kisha alieleza sababu za kutumia semi hizo. Istilahi 'malezi' hutokana na kitenzi 'lea.' Istilahi hii ina maana pana. Kimuktadha, kitenzi 'lea' hurejelea hali ya kutunza mtoto au watoto. Hii inamaanisha wazazi kutekeleza wajibu wao wa kuhakikisha kuwa watoto wanalala vizuri, wanakula vizuri, wanapata matibabu, wanafundishwa tabia, wanafundishwa kufanya kazi NK. Kwa hiyo, wazazi wanaweza kulea watoto wao vizuri au wanaweza kuwalea vibaya. Watoto wanaolelewa vibaya hutukana watu, hawasalamii wala hawafanyi kazi, mambo ambayo huaibisha wazazi wao. Kwa hiyo, katika kazi hii, mtafiti anaeleza jinsi Wamasaaba wanavyotumia lugha kwa ajili ya kukuza watoto wenye tabia nzuri.

SUALA LA UTAFITI

Katika kazi hii, suala la utafiti ni kuwa, kulingana na mtafiti, lugha ndogondogo zinakabiliwa na hatari ya kuangamia katika jamii mbalimbali. Watu wengi wanapendelea lugha za kigeni kama vile Kiingereza, Kichina, Kifaransa, Kijerumani na Kiarabu kuliko lugha zao asili. Katika jamii ya Wamasaaba nchini Uganda, hali ni hivyo hivyo. Watu wanapendelea lugha za kigeni kuliko lugha yao asili. Wazazi wanataka watoto wao wazungumze lugha za kigeni hasa Kiingereza. Shuleni, watoto hawaruhusiwi kuzungumza lugha zao asili. Wamasaaba wengi hawawezi kuendeleza kikamilifu hotuba zao kwa kutumia lugha yao ya mama. Watoto wanaozaliwa katika karne hii wanakosa mambo mengi sana yanayowasilishwa na wazee kwa kutumia lugha asili. Kwa hiyo, hali hii ndiyo iliyompelekea mtafiti kuendeleza utafiti huu ili aweze kuweka bayana mchango wa lugha katika malezi ya watoto.

Mahali pa Utafiti

Utafiti huu uliendelezwa katika Wilaya ya Bududa nchini Uganda. Wilaya hii inapatikana katika eneo la Mlima Elgon, mojawapo ya milima mirefu barani Afrika. Mlima huu unapatikana upande wa mashariki wa nchi ya Uganda kwenye mpaka na Jamhuri ya Kenya. Wilaya hii ina tarafa 13 ndani yake. Tarafa mojawapo inaitwa Bududa. Tarafa hizo 13 ni Bukibokolo, Bududa, Bushika, Bushigai, Bukigai, Nalwanza, Bubiita, Bukalasi, Buwali, Bulucheke, Bumayoka, Nabweya na Nakatsi. Hata

hivyo, utafiti wenyewe uliendelezwa katika tarafa ya Bushigai. Mtafiti aliweza kukutana na wahojiwa 70 na kuendeleza mahojiano nao. Maoni ya wahojiwa hao 70 yaliwakilisha maoni ya watu wengine ambao hawakuhojiwa katika tarafa zilizobakia.

Mbinu za Utafiti

Katika kazi hii, mtafiti alitumia mbinu ya mahojiano. Kwa kutumia mbinu hii, mtafiti alizuru nyanjani ambako alikutana na wahojiwa wake. Kabla ya mahojiano, mtafiti alieleza wahojiwa sababu kuu ya utafiti. Baada ya kufanya hivyo, alianza kuendeleza mahojiano na wahojiwa hao. Wahojiwa walijumlisha wanawake 35 na wanaume 35. Mtafiti alihakikisha kuwa kuna idadi sawa ya wanawake na wanaume kutokana na suala la usawa wa kijinsia. Wahojiwa hawa waliteuliwa kwa kutumia mbinu ya sharabera. Kwa kutumia mbinu hii, mtafiti aliendeleza mazungumzo na wahojiwa wake kama alivyokutana nao. Hakutumia utaratibu maalumu kuwateua wahojiwa. Mtafiti alikuwa na mwongozo wa maswali ambayo aliyatumia katika mahojiano. Mtafiti alitumia mwongozo ili asije akasahau jambo lolote muhimu.

MAPITIO YA MAANDISHI

Kwa mujibu wa Oyogho (2017), utamaduni kama kipengele cha kurekebisha tabia kinahusishwa na mjadala wa athari za malezi. Kulingana na mtaalamu huyu, utamaduni huangazia maisha ya watu. Utamaduni hujumlisha mambo kama vile lugha, imani, sheria, tabia, mila, sanaa na mitazamo, mambo ambayo hufanya jamii moja iwe tofauti na jamii zingine. Anasema utamaduni huendelezwa kutoka kwa kizazi kimoja hadi kingine. Mtaalamu huyu anaendelea kusema kwamba kwa kawaida mtu huanza kutenda mambo kama jamii inavyotaka na kudhihirisha tabia zinazochukuliwa kuwa nzuri kulingana na utamaduni. Mtu huishi kwa kuzingatia matumizi ya lugha, ushauri wa wahenga na imani kama jamii inavyotaka, mambo ambayo yanamfanya akubaliwe katika jamii. Oyogho (2017) anasema kuwa utamaduni humwezesha mtu kudhihirisha tabia fulani katika mazingira yoyote. Kwa mfano, katika baadhi ya jamii, msichana kuota matiti ni jambo la kawaida na katika jamii zingine jambo hili ni mwiko. Hali kadhalika, katika baadhi ya jamii,

wanaume na wanawake wanaruhusiwa kutangamana kiholela na katika jamii zingine jambo hili ni mwiko. Mambo haya huathiri pakubwa sana tabia za watu. Watu kama hawa wakienda mahali penye utamaduni tofauti huwa wanazubaa kwa sababu mambo huwa ni tofauti na ya kwao. Kwa hiyo, utamaduni ni muhimu sana katika kurekebisha tabia za watu. Katika maelezo haya, Oyogho ametaja mambo mbalimbali ya kiutamaduni ambayo huipa jamii mwelekeo. Bila shaka, mambo hayo huwasilishwa kwa watu kwa kutumia lugha. Hata hivyo, mtaalamu huyu hajaeleza namna lugha inavyotumiwa kuwasilisha mambo hayo kwa jamii. Kwa mfano, mtaalamu huyu hajasema kama wazungumzaji huwa wakiwasilisha taarifa hizi kwa kutumia methali, misemo, istiara au nahau. Hivyo basi, jambo hili linaacha mwanya ambao mtafiti anauziba katika kazi hii kwa kueleza jinsi Wamasaba wanavyotumia semi mbalimbali kuelekeza watoto wao kitabia.

Kulingana na Vallotton na Ayoub (2011) uwezo wa mtoto kudhibiti maisha yake huanza nyakati za mwanzo za ukuaji wake na hudhihirika baadaye katika hali za kijamii na kiakili anapokuwa mtu mzimu. Waandishi hawa anasema kuwa maneno mbalimbali huwa kama vifaa vya kiakili vya kutumika na watoto katika kudhibiti maisha yao. Kulingana na utafiti huu, maneno haya ni sawa na semi ambazo hutumiwa na Wamasaba kuelekeza watoto wao kitabia. Wanasema tafiti nyingi zinadhahirisha uhusiano baina ya lugha na uwezo wa watoto wa kudhibiti maisha yao katika ukuaji wao. Hata hivyo, tafiti hizo hazijaangazia mchakato mzima wa ukuaji wa akili za watoto kwa jumla.

Vallotton na Ayoub (2011) wanasema tafiti hizo zilijikita katika vipengele viwili tu ambavyo ni: maneno yanayotamkwa na hali ya kuongea kwingi. Vallotton na Ayoub anaendelea kusema kuwa watafiti wengi walichunguza athari za vipengele hivi viwili kwenye uwezo wa watoto wa kudhibiti maisha yao wanapokuwa wakikua. Wataalamu hawa wanaendelea kusema kuwa matokeo ya tafiti zao yanaonyesha tofauti za kijinsia kwenye uwezo huo wa watoto kudhibiti maisha yao. Wanasema tafiti hizo zinaonyesha kuwa maneno au msamiati ni muhimu sana katika uwezo wa watoto wa kudhibiti maisha yao kuliko hali ya kuzungumza kwingi. Wananena kuwa matokeo ya watafiti hizo

pia zaonyesha kuwa katika nyakati za mwanzo za ukuaji wa watoto, maneno huwa ni kifaa kinachotumika katika mchakato wa kudhibiti maisha yao.

Tukizingatia maelezo ya Vallotton na Ayoub (2011), ni jambo la kawaida kusikia watu wakiwaambia watoto ‘tumia maneno yako.’ Vallotton na Ayoub (2011) wanasema kuwa maneno haya huwa yakielekezwa kwa watoto ambao hawawezi kujieleza vizuri kutokana na shida inayowakumba. Hii inaonyesha kuwa watoto wakiwa na maneno au msamiati wa kueleza matamano yao, mahitaji yao au hisia zao, wanaweza kudhibiti maisha yao au mienendo yao. Uwezo wa watoto wa kudhibiti mienendo yao huwawezesha kuelewa na kupata mambo mengi katika mazingira yao. Kwa hivyo, wazazi wanastahili kushirikisha watoto wao katika mambo yanayowawezesha kukuza uwezo wao wa kudhibiti maisha. Maelezo haya ni ya kimsingi katika utafiti huu kwa sababu yanatuelekeza kwenye nafasi ya lugha katika malezi ya watoto. Hii ni kwa sababu lengo kuu katika malezi ya watoto ni kuwapa uwezo wa kudhibiti maisha yao baada ya kufikia umri wa utu uzima. Hata hivyo, Vallotton na Ayoub hawajaeleza kinaganaga jinsi lugha inavyoifanya kazi hii. Jambo hili linaacha mwanya ambao mtafiti anauziba katika kazi hii kwa kueleza bayana jinsi Wamasaaba wanavyotumia lugha kuwapa watoto wao uwezo wa kudhibiti maisha yao wanapokuwa watu wazima.

Kwa kuzingatia maelezo ya Tamis-LeMonda na Rodriguez (2009), katika miaka ya kwanza ya uhai, watoto hupitia mabadiliko mengi sana. Jambo la kujifunza kutumia lugha ni la kimsingi katika miaka ya mwanzo ya ukuaji wa watoto. Hii ni kwa sababu lugha huwezesha watoto kuwasiliana na wenzao na kujifunza mambo mengi ya kiutamaduni. Hali kadhalika lugha huwa inawaandaa watoto kwa ajili ya kwenda shule na kupata maendeleo mazuri wakiwa shuleni. Kwa mujibu wa wataalamu hawa, kutokana na sababu ambazo zimetajwa, tafiti nyingi sana zimefanywa ili kubaini mambo yanayowezesha watoto kujifunza lugha. Wataalamu hawa wanasema kuwa watoto wanaoishi katika mazingira yanayowawezesha kujifunza lugha mapema wana fursa ya kufanya vyema katika masomo yao shuleni. Wataalamu hawa wanaendelea kusema

kuwa utafiti kuhusu mambo yanayopelekea watoto kujifunza lugha mapema unahitajika ili tofauti zilizopo miongoni mwa watoto wanaotoka jamii tofauti ziweze kubainika na kushughulikiwa ifaavyo. Wanasema kwamba watoto huwa wanajiunga na shule wakiwa na ufahamu wa viwango tofauti vya umiliki wa lugha. Wanadai kuwa tofauti hizo huathiri uwezo wao wa kuendelea kukuza lugha, akili na mwishowe utendaji wao katika masomo shuleni.

Tamis-LeMonda na Rodriguez (2009) wanasema kuwa watoto wanaodhihirisha kuwa na matatizo masomoni punde tu wanapoanza shule wanaweza kukabiliwa na mambo kama vile kufeli mitihani, kuandaliwa masomo spesheli na wakati mwingine hukosa kuhitimu. Katika maelezo haya, tunaona kwamba wataalamu hawa wamezungumzia mambo ya kujifunza lugha na maendeleo ya watoto masomoni. Hata hivyo, hawajazungumzia jinsi lugha inavyoboresha tabia za watoto na hivyo kuacha mwanya ambao umezibwa katika utafiti huu. Wataalamu hawa wangeeleza jinsi lugha inavyopelekea watoto kudhibiti maisha yao hata kama hawajaenda shuleni, jambo ambalo hajalifanya.

Kwa kurejelea maelezo ya Nuttall (2018), upataji wa stadi za lugha ni jambo asilia la ukuaji wa mtoto. Mtaalamu huyu anasema kuwa watoto wanapokua, wazazi wao huona tu mabadiliko yakitokea taratibu katika mazungumzo yao na jinsi wanavyojieleza. Mtaalamu huyu anaendelea kusema kwamba jambo la mtoto kuanza kuzungumza na wakati anapoanza kufanya hivyo limekuwa kimzungumkuti kwa wataalamu wengi. Anaendelea kusema kuwa usawa na tofauti uliopo baina ya watoto wanaotoka kwenye tamaduni tofauti na jinsi zinavyodhihirika katika ukuaji wa stadi zao za lugha ni suala tatanishi na ambalo bado linastahili kutafitiwa. Tukizingatia maelezo haya tunaona kwamba mtaalamu huyu amegusia jambo la watoto kujifunza lugha. Amezungumzia jambo la mabadiliko kutokea taratibu katika mazungumzo ya watoto. Hata hivyo, hajasema kama lugha inaweza kuwa na mchango wowote kwenye tabia za watoto. Mtaalamu huyu hajahusisha lugha na mienendo ya watoto au tabia za watoto wanapokua. Jambo hili vile vile linaacha mwanya ambao mtafiti anauziba katika kazi hii kwa kueleza jinsi Wamasaaba wanavyotumia lugha kuelekeza watoto wao kitabia.

Maschinot (2008) anasema kuwa uwezo wa watoto wa kupata lugha huwa unaongezeka watu wazima wanapowasiliana nao bila kujali tamaduni zao. Jambo la pili, hata kama watoto wanatoka katika tamaduni tofauti, wao wana uwezo wa kutambua sauti za matamshi na kujifunza lugha taratibu. Mtaalamu huyu anasema kuwa ingawa mchakato wa watoto wa kujifunza lugha ni sawa katika tamaduni zote, hatua zinazopigwa na watoto hao hutofautiana. Watoto wanaojifunza lugha huwa na viwango tofauti vya umilisi wa lugha. Ni kweli kwamba maelezo haya pia yanazungumzia jambo la watoto kupata lugha. Lakini mtaalamu huyu hajakuzia jambo lolote kuhusu matumizi ya lugha katika malezi ya watoto. Hajasema jinsi lugha inavyoweza kupelekea watoto kudhibiti maisha yao wanapokua. Mtaalamu huyu hajatoa mifano ya jinsi wazazi hutumia lugha kuelekeza watoto wao kitabia na hivyo kuacha mwanya ambao mtafiti anauziba katika kazi hii kwa kurejelea namna hali ilivyo katika jamii ya Wamasaaba nchini Uganda.

Verial (2018) anasema kuwa chembechembe za mwili anazozaliwa nazo mtoto na mazingira anamoishi huathiri tabia zake. Mtaalamu huyu anaendelea kuisitiza kuwa Kutoka kwa familia hadi utamaduni, kila kinachotokea hufunza watoto namna ya kuishi ulimwenguni. Jambo hili linamaanisha kuwa semi mbalimbali ambazo watoto wanakumbana nazo kutoka kwa wazazi wao huwa zinawafunza namna ya kuishi katika jamii na hivyo kudhihirisha matumizi ya lugha katika malezi ya watoto. Hii ni kwa sababu malezi ya watoto ni mchakato unaoendelea hadi wanapokuwa watu wazima. Kwa hiyo, hata watoto wakiwa wanatembea na kuzungumza, bado wanaendelea kujifunza mambo mengi sana kutoka kwa wazazi na jamii kwa jumla. Verial (2018) anaendelea kufafanua kwamba tangu kuzaliwa, mahusiano ya wazazi hujenga mazingira ya kifamilia ambamo watoto hulelewa. Anadai kuwa mahusiano haya yanaweza kuleta athari za kudumu kwa watoto. Athari hizo zinaweza kuwa nzuri au mbaya. Mtaalamu huyu hajaeleza kikamilifu namna ambavyo watoto hujifunza kudhibiti maisha yao kutokana na mahusiano ya wazazi wao na mazingira ya jamii kijumla. Halikadhalika, Verial hajasema kama kuna mambo ambayo watoto huwa wanajifunza kutokana na jinsi wazazi wao wanavyotumia lugha. Kwa hiyo, jambo hili vile vile linaacha mwanya ambao mtafiti ameziba katika

kazi hii kwa kueleza jinsi Wamasaaba wanavyotumia lugha kuelekeza watoto wao.

Kwa mujibu wa Johnston (2010), kujifunza lugha ni jambo la kimsingi na linalotokea mapema sana katika ukuaji wa mtoto. Baada ya miezi tu, bila kupewa mafunzo rasmi, mtoto anaweza kutamka maneno na kuyaunganisha katika sentensi. Kutoka kwa maneno machache hivi, mtoto huanza kutumia maneno kama sita hivi kwa siku. Johnston anasema kuwa mambo haya yote yanatokea bila mtoto kupewa mafunzo rasmi. Tukizingatia maelezo haya tunaona kwamba mwandishi ameeleza jinsi watoto wanavyoanza kuzungumza bila kupata mafunzo maalumu. Maelezo haya hayahusishi wazazi katika mchakato wa watoto wa kujifunza lugha. Ni kana kwamba wazazi hawachangii kabisa watoto wao wanapokuwa wanajifunza lugha.

Kulingana na Johnston (2010), kuwa na vifaa vipya vya lugha inamaanisha kuwa na fursa mpya za kujifunza mambo kadhaa wa kadhaa ulimwenguni. Kwa mujibu wa mtaalamu huyu, ukuaji wa lugha hupendeza zaidi tukizingatia kile kinachofunzwa. Anasema kwamba tunaweza kufikiria kuwa kwa kujifunza lugha watoto huwa wanahitaji tu kukumbuka kile wanachokisikia na kukitaja wakati mwingine baadaye. Lakini Chomsky alisema kwamba kama hili lingekuwa lengo la lugha, basi, tusingekuwa wazungumzaji wazuri. Hii ni kwa sababu mawasiliano ya mdomo huhitaji mzungumzaji awe na uwezo wa kutoa matamshi mengi ambayo hatujawahi kuyasikia. Ili tuweze kutekeleza jambo hili, tunastahili kufahamu vipengele kadhaa wa kadhaa vya lugha kama vile nomino, vitenzi, vihusishi, vielezi na viunganishi. Vipengele hivi vikiwepo, basi, huwa rahisi mzungumzaji kutunga sentensi kwa njia ifaayo. Kwa kuzingatia maelezo haya inabainika wazi kuwa mwandishi amezungumzia jambo la umilisi wa lugha. Hata hivyo, hajazungumzia mchango wa lugha katika uboreshaji wa mienendo ya watoto. Mwandishi hajaeleza jinsi vifaa vya lugha ambavyo ni maneno vinavyotumiwa kuelekeza watoto kitabia. Jambo hili vile vile linaacha mwanya ambao umezibwa katika kazi hii ya utafiti.

Kwa mujibu wa Safwat na Sheikhyani (2014), mawasiliano mazuri baina ya wazazi na watoto ni muhimu kwa sababu huwapa watoto uwezo zaidi wa kujifunza lugha. Mambo mengine ambayo

yamehusishwa na ujifunzaji lugha lakini mchango wenyewe haujabainika vizuri. Safwat na Sheikhy wanasema kuwa ukuaji wa lugha miongoni mwa watoto ni mchakato tatanishi wenye mizizi katika stadi zao za mawasiliano, hamu ya kutaka kusoma na hali ya utendaji wao masomoni. Wanasema kuwa wazazi ndio wa kwanza kuwasiliana na watoto kila siku. Kwa hiyo, mzazi huwa mwalimu wa kwanza kabla mtoto hajaenda shule. Mawasiliano mazuri baina ya wazazi na watoto huweka mazingira bora ambamo watoto hujifunzia lugha. Wanadai kuwa miaka mitatu ya kwanza tangu mtoto kuzaliwa ni muhimu sana kwa sababu huu ni wakati ambapo ubongo hukua na kujifunza mambo mapya. Wanaendelea kusema kwamba kipindi hiki kikipita bila wazazi kushirikisha watoto wao katika mazungumzo, basi, itakuwa vigumu watoto hao kujifunza lugha. Mtazamo wa wazazi ni muhimu katika kuendeleza mawasiliano na watoto wao. Bila shaka, maelezo haya vile vile yanaashiria mchango wa wazazi kwa watoto wao wanapokuwa wakijifunza lugha. Hata hivyo, waandishi hawa hawajaeleza bayana jinsi wazazi wanavyotumia lugha kuboresha tabia za watoto wao. Halikadhalika, hawajarejelea lugha yoyote na kufafanua namna inatumiwa katika malezi ya watoto. Mambo haya pia yanaacha mwanya ambao umezibwa katika utafiti huu. Mtafiti ameziba mwanya huo kwa kueleza jinsi Wamasaba wanavyotumia lugha yao asili kulea watoto.

Racoma (2018) anasema kuwa wanasayansi wamefanya tafiti nyingi sana kuhusu jinsi lugha inavyopelekea watu kuwa na fikira na adabu tofauti. Lugha ni sehemu mojawapo ya utamaduni na kuna namna ambavyo utamaduni unaathiri jinsi mtu anavyofikiri, jambo ambalo linaleta adabu. Kulingana na Racoma (2018), wazungumzaji hukabiliwa na ugumu wa kufasiri vitu wanavyovihisi, wanavyovisikia na wanavyoviona kwa sababu wao huwa wakiathiriwa na uzoefu wa kibinafsi, miiko, kanuni za kiutamaduni, mila na lugha. Mawazo ya watu hutokana na maneno na mawazo hayo huibua tabia fulani kwa binadamu.

Racoma (2018) anasema kuwa watu hutumia lugha kila siku kwa ajili ya kusherehekea, kuwasiliana, kupatana, kujifunza, kutunga sheria, kuandika na kujadiliana. Mtu hutumia lugha kila anapotaka kueleza jambo. Watu huwa wanashirikishwa katika lugha kwa njia za mtandao, tuvuti, Twiti, n.k.

Anaendelea kusema kwamba katika jamii ambazo hazijaendelea sana kiteknolojia, upitishaji wa ujumbe kwa mdomo bado upo, jinsi watu wanavyoendelea kuhekimisha watoto wao kwa kutumia maneno ya mdomo. Maelezo haya pia yanaashiria jambo la kutumia lugha kwenye malezi ya watoto. Kwa mfano, mwandishi anaposema kuwa 'mawazo ya watu hutokana na maneno na kwamba mawazo hayo huzua tabia fulani kwa binadamu' anatumia kwenye hoja kuwa semi zinapotumiwa na wazazi kuwasilisha ujumbe kwa watoto wao, huwa zinaibua tabia fulani kwao, na hivyo kurekebisha mienendo yao. Lakini mwandishi hajaeleza namna watu wanavyotumia maneno hayo ili yaweze kuibua tabia fulani kwa binadamu, jambo ambalo linaacha mwanya ambao umezibwa katika utafiti huu.

Kwa mujibu wa Hoff (2006), uwezo wa binadamu wa kujifunza lugha upo katika bayolojia ya mwili wake lakini huhitaji mazingira ili kutekelezwa. Kulingana na mtaalamu huyu, aina zote za mazingira huwezesha watoto kujifunza lugha. Hii ni kwa sababu mazingira tofauti huwa na vitu tofauti vya kujifunza. Hivyo basi, mazingira huwapa watoto upeo mpana wa maneno ya kujifunza. Hali hii huwezesha watoto kuwasiliana kwa mapana na marefu, jambo ambalo linaendelea mchakato wa kujifunza lugha. Hoff (2006) anaendelea kusema kuwa aina mbalimbali za mazingira hutekeleza jambo hili katika viwango mbalimbali na kuleta tofauti kwa makundi au mtu binafsi anayejifunza lugha. Anasema watoto wote katika mazingira mazuri huwa wanajifunza kuongea. Jambo hili bila shaka linaashiria uwezo wa ndani wa binadamu unaomwezesha kujifunza lugha. Ni kweli kwamba katika maelezo haya mwandishi amezungumzia mchango wa mazingira katika kujifunza lugha. Lakini hajaeleza jinsi lugha inavyotumika na wazazi ili kurekebisha tabia za watoto wao. Jambo hili bila shaka linaacha mwanya ambao mtafiti ameziba katika kazi hii.

Kwa mujibu wa Dale *et. al.* (2015), wazazi wana mchango mkubwa sana kwa watoto wao wakati wa kujifunza Mchango wa wazazi ni kudhibiti mwendo wa mabadiliko kwenye lugha anayojifunza mtoto. Tukizingatia maelezo ya wataalamu hawa tunaona kwamba madai yanayohusiana na watoto kujifunza lugha. Hata hivyo, wasomi hawa hawajaeleza bayana jinsi wazazi wanavyotumia lugha

kurekebisha mienendo ya watoto wao. Hii ni kwa sababu tabia ni jambo muhimu katika maisha ya mtoto. Kwa hiyo, maelezo haya vile vile yanaacha mwanya ambao mtafiti ameuziba katika kazi hii kwa kurejelea Wamasaaba na kueleza namna wanatumia lugha kuelekeza watoto wao.

Kulingana na Way (2011), mawasiliano ya mdomo ni njia ya kwanza mtoto kujifunza lugha. Ni njia ya kimsingi ambayo hutumiwa na kila mtoto kuwasilisha ujumbe, kutathmini ujumbe na kudhibiti mambo anayoyapitia maishani mwake. Hali kadhalika mawasiliano ya mdomo ni njia muhimu ya kuwasilisha utamaduni, kudhihirisha namna watoto wanavyoishi ulimwenguni na kutathmini maisha yao ndani ya ulimwengu huu. Mtaalamu huyu anaendelea kusema kuwa katika kiwango hiki, mazungumzo ya mdomo huendeleza tu mawasiliano na watu tofauti tofauti. Jambo hili huhitaji matumizi ya fikra, maarifa na stadi za lugha ili kuongea na kusikiliza vizuri. Kwa hiyo, mambo haya ni muhimu sana katika maisha ya binadamu. Tukizingatia maelezo haya tunaona kwamba mtaalamu huyu amegusia jambo la kutumia lugha katika mawasiliano. Lakini hajaeleza namna wazazi wanavyotumia lugha kama kipengele cha utamaduni ili kurekebisha tabia za watoto wao. Mwandishi huyu angeeleza jinsi lugha inavyotumiwa na wazazi kulea watoto wao. Hali kadhalika angerejelea hata jamii moja na kueleza jinsi watu wanavyotumia lugha kuboresha tabia za watoto wao. Kutofanya hivyo kumeacha mwanya ambao mtafiti ameuziba katika kazi hii ya utafiti.

Mwishowe, Maccoby (2000) naye anasema kuwa kuna ushahidi wa kutosha kwamba wazazi wana uwezo wa kubadilisha tabia za watoto wao. Anasema ingawa watoto huzaliwa na chembechembe zinazowapelekea kuwa na tabia fulani, wazazi wao wana uwezo wa kuzibadilisha. Mtaalamu huyu anaendelea kusema kuwa jamii mbalimbali huweka bayana mipaka ya mambo

ambayo yanastahili kufanywa na yasiyokubaliwa kufanywa. Watu wote katika jamii wanastahili kuzingatia mipaka hiyo. Katika jamii zote, mafunzo hutolewa kwa watoto ili wakue wakishika mambo yanayostahili kutendeka katika jamii zao. Ni kweli kwamba mafunzo hayo huwasilishwa kwa watoto kwa kutumia lugha. Hata hivyo, mtaalamu huyu hajaeleza jinsi lugha inavyotumiwa kufanya kazi hiyo. Mwandishi huyu hajatoa mifano ya mafunzo yanayotolewa kwa watoto. Ingekuwa vyema mwandishi kurejelea lugha mojawapo na kueleza jinsi inavyotumiwa kuwasilisha mafunzo kwa watoto. Jambo hili pia linaacha mwanya ambao mtafiti ameuziba katika kazi hii kwa kurejelea jamii ya Wamasaaba na kueleza jinsi wanavyotumia lugha yao asili kuelekeza watoto wao kitabia.

Mtazamo wa Mtafiti Kuhusu Mapitio ya Maandishi

Baada ya kudurusu maandiko ya watafiti mbalimbali, mtafiti aligundua kwamba kuna wataalamu wengi sana ambao wameandika kuhusu watoto na ujifunzaji lugha. Wengi wao wameeleza jinsi watoto wanavyojifunza kuzungumza na wengine kuhusu mchango wa wazazi kwa watoto wanapojifunza lugha. Baadhi yao wamezungumzia mchango wa utamaduni kwa watoto wanaojifunza lugha. Watafiti wengine wamezungumzia matatizo yanayowakumba watoto wanapokuwa wakijifunza lugha na wengine wamezungumzia mchango wa mazingira kwa watoto hao wanaojifunza lugha. Hata hivyo, mtafiti aligundua pia kuwa ingawa wataalamu wengi wameandika kuhusu watoto na ujifunzaji lugha, wao hawajaeleza jinsi lugha inavyotumiwa katika malezi ya watoto. Maelezo ya watafiti hao yanaonekana kuwa ya jumla. Wao hawajatoa maelezo yao kwa kurejelea jamii yoyote wala kutoa mifano ya maneno na kueleza jinsi yanavyotumiwa katika malezi ya watoto. Mambo haya ndiyo yaliyokuwa msingi katika kazi hii ya utafiti.

MATOKEO YA UTAFITI**Jedwali la 1: Semi Zinzazotumiwa na Wamasaaba Katika Malezi ya Watoto**

Na.	Semi Katika Lugha Asili	Tafsiri Katika Kiswahili
1	Umwana ekhalaama khuyika.	Mtoto haketi kwenye mfiga.
2	Umwana ekhalaama khushibwili.	Mtoto haketi kwenye kinu.
3	Umwana ekhalaama khuneebe.	Mtoto haketi kitini.
4	Umwana ashesama umukyeni mung'ono.	Mtoto hasalimii mgeni kwa mkono.
5	Umwana alyama shibeele.	Mtoto hali nyama ya kiwele.
6	Umwana ashesama umunu umukhulu ali oryena.	Mtoto hasalimii mtu mzima 'U hali gani?
7	Umwana akhupa ing'oma umukhulu washina.	Mtoto anatandika ngoma mtu mzima akacheza.
8	Umwana alurama antsye mushilo.	Mtoto hatoki nje usiku.
9	Umwana umukhana asheesama inga wemile khungakyi.	Mtoto wa kike hasakamii akiwa amesimama.
10	Umwana umukhana alyama bilyo shifabi.	Mtoto wa kike hafai kula chakula ovyo ovyo.
11	Umwana umukhana ekhalama shisani.	Mtoto wa kike hakai kama wavulana.
12	Umwana akanishilama mubakhulu.	Mtoto haongei mahali penye watu wazima.

Katika *Jedwali la 1*, mtafiti anawasilisha semi mbalimbali ambazo wahojiwa walisema kuwa huwa zikitumiwa na Wamasaaba kuelekeza watoto wao kitabia. Semi hizo zimeandikwa katika lugha asili ambayo ni Kimasaaba halafu zikafasiriwa katika lugha ya Kiswahili. Mtafiti alifasiri semi hizo katika lugha ya Kiswahili ili wasomaji wake

wapate kuzielewa kila watakapokumbana nazo katika kazi hii. Mtafiti anafanya hivi kwa sababu katika maelezo yanayofuata ametumia semi hizo zikiwa katika lugha asili bila kuzifasiri katika lugha ya Kiswahili. Kwa hiyo, itambidi msomaji yeyote asiyelewa lugha asili arejeele jedwali la 1 ili apate tafsiri za semi hizo.

Jedwali la 2: Mara Tokezi ya Majibu kwa Kila Usemi na Asilimia Wakilishi

Na.	Semi Katika Lugha Asili	Mara Tokezi	Asilimia
1	Umwana ekhalaama khuyika.	70	100
2	Umwana ekhalaama khushibwili.	70	100
3	Umwana ekhalaama khuneebe.	70	100
4	Umwana ashesama umukyeni mung'ono.	65	93
5	Umwana alyama inyama iye shibeele.	63	90
6	Umwana ashesama umunu umukhulu ali oryena.	69	99
7	Umwana akhupa ing'oma umukhulu washina.	57	81
8	Umwana alurama antsye mushilo.	70	100
9	Umwana umukhana afukhamila nio washeesa.	70	100
10	Umwana umukhana alyama bilyo shifabi.	70	100
11	Umwana umukhana ekhalama shisani.	60	86
12	Umwana akanishilama mubakhulu.	70	100

Kulingana na utafiti huu, wahojiwa mbalimbali walimwambia mtafiti kuwa Wamasaaba wa jadi walitumia semi mbalimbali katika malezi ya watoto wao ili kuwazuia wasifanye mambo yanayohatarisha maisha yao au kuaibisha wazazi.

Wahojiwa walitaja mambo ya kuhatarisha maisha ya watoto kama vile kukaa kwenye figa, kutoka nje usiku, wasichana kukaa kama wavulana n.k. Wahojiwa walisema kwamba haya ni mambo huhatarisha kwa watoto jinsi wanavyoweza

kuanguka motoni au kukalia figa lenye joto na kuchomeka endapo watakaa kwenye mafiga. Wasichana kwa upande wao wakikaa kama wavulana, watu wanaowaangalia sehemu zao za siri wanaweza kuwanajisi. Na mtoto mdogo akitoka nje usiku anaweza kubebwa na mchawi ambaye anazunguka naye usiku kucha. Hali kadhalika wahojiwa walitaja mambo yanayoweza kuaibisha wazazi kama vile kuacha kinyesi kwenye kinu au kiti, msichana kukaa vibaya na kuweka wazi sehemu yake ya siri, watoto kuchafua wageni kwa kuwasalimia kwa mikono yao michafu, kukatiza mazungumzo ya wazee, kula chakula ovyo ovyo na watoto wa kike kusalimia watu kama wamesimama. Wahojiwa walisitiza kwamba mambo haya yakitekelezwa na watoto, huwa yanaaibisha wazazi wenyewe.

Uchanganuzi na uwasilishaji wa data umetokana na taarifa zilizopo katika *Jedwali la 2*. Jedwali hilo linaonyesha semi mbalimbali ambazo zilitajwa na wahojiwa, mara tokezi ya kila usemi na asilimia wakilishi.

Kwa mujibu wa *Jedwali la 2*, wahojiwa 70 (100%) walitaja usemi wa mtoto kutokaa kwenye figa kama mojawapo ya semi zinazotumiwa na Wamasaaba katika malezi ya watoto wao. Wahojiwa hao 70 (100%) walisema kuwa Wamasaaba hutumia usemi huu ili kuingia watoto wao dhidi ya moto. Watoto kukaa kwenye mafiga kungehatarisha maisha yao. Hii ni kwa sababu pengine wangekalia figa lenye joto linalowachoma au wangeanguka motoni na kuchomeka. Kwa hiyo, Wamasaaba waliwazuia watoto kukalia mafiga kwa kutumia usemi huu kwamba mtoto hangeketi kwenye figa. Bila shaka watoto walikua wakijua kwamba ni mwiko wao kukalia mafiga.

Wahojiwa 70 (100%) vile vile walisema kuwa kufikia sasa, Wamasaaba wamekuwa wakitumia usemi kwamba watoto hawaketi kwenye kinu ili kuwazuia wasichafue vinu. Walisema kuwa waliamua kutumia usemi huu ili watoto wasipake kinyesi kwenye vinu. Hii kwa sababu baada ya kwenda haja kubwa, mtoto angepata kinu pale na kuketi bila kujipangusa na hivyo kukichafua. Walisema hii ni kwa sababu nyakati zile watoto walikuwa wakitembea wakiwa uchi.

Vile vile, ili watoto wasipake kinyesi kwenye viti, Wamasaaba wanatumia usemi kuwa mtoto hakai

kwenye kiti. Hoja hii inathibitishwa na idadi kamili ya wahojiwa 70 (100%) ambao walitaja usemi huu kama mojawapo ya semi ambazo Wamasaaba huzitumia katika malezi ya watoto wao. Wahojiwa hao walisema kuwa usemi huu ulipelekea watoto kukua wakiwa na hofu ya kukaa kwenye viti na hivyo vikabakia safi.

Tukizingatia *Jedwali la 2*, tunaona kwamba usemi mwingine unaotumiwa na Wamasaaba katika malezi ya watoto wao ni ule usemao kuwa mtoto hasalimii mgeni kwa mkono. Wahojiwa 65 (93%) walisema kwamba Wamasaaba hutumia usemi kwa watoto ili kuwazuia kuchafua wageni. Walisema kuwa watoto wa mashambani kwa kawaida huwa wamechafuka. Kwa hiyo, wasipozuiwa kusalimia wageni kwa mikono yao, wanaweza kuwachafua. Walisema jambo hili likitendeka, inamaanisha kuwa wazazi hawajalea watoto wao vizuri.

Jedwali hilo la 2 linaonyesha pia kuwa Wamasaaba hutumia usemi kuwa watoto hawali nyama ya kiwele. Hii ni sehemu ya mnyama inayotoa maziwa. Wahojiwa 63 (90%) walisema kwamba katika jamii ya Wamasaaba, wazazi hutumia usemi huu na kusisitiza kwamba watoto wakithubutu kuila nyama hiyo, matiti ya mama zao yatakatika. Wahojiwa hao walisema kuwa jambo hili huwafanya watoto waishi kwa uzingativu, wakiwa na hofu kuwa wakiila nyama ya kiwele, matiti ya mama zao yatakatika. Wahojiwa walimwambia mtafiti kuwa Wamasaaba wa zamani hawakutaka kula nyama ya kiwele wakidai ni mwiko kufanya hivyo. Walisema hivyo kwa kuwa walitazama kiwele kama sehemu inayohifadhi maisha. Kwa hiyo, walitumia usemi huo katika malezi ya watoto wao ili wasije wakala sehemu hiyo ya nyama.

Hali kadhalika, wahojiwa 69 (99%) walisema kuwa usemi mwingine unaotumiwa na Wamasaaba wakati wa kulea watoto wao ni ule usemao kwamba mtoto hasalimii mtu mzima kwa kusema 'U hali gani.' Walisema kuwa katika jamii ya Wamasaaba ni tabia mbaya mtoto kusalimia mtu mzima namna hiyo. Wahojiwa walisema kuwa usemi huu ulidhamiria kuepusha watoto na tabia hiyo mbaya.

Kwa kutazama *Jedwali la 2*, tunaona pia kwamba usemi mwingine unaotumiwa na Wamasaaba katika malezi ya watoto wao ni ule usemao kwamba mtoto anatandika ngoma, mtu mzima akacheza. Usemi huu unamaanisha kuwa hata mtoto mdogo

anaweza kuwa na manufaa kwa mtu mzima. Kwa hiyo, haifai watu wazima kupuuza watoto. Jambo hili linathibitishwa na idadi kamili ya wahojiwa 70 (100%) ambao walitaja hoja hiyo.

Tukirejelea jedwali hilo hilo la 2, tunaona kuwa usemi mwingine ambao Wamasaaba hutumia katika malezi ya watoto wao ni ule usemao kwamba mtoto hatoki nje wakati wa usiku. Wahojiwa 70 (100%) walisema kuwa Wamasaaba hutumia usemi ili kuzuia watoto kutoka nje nyakati za usiku. Walisema kuwa Wamasaaba walichukua hatua hii kwa sababu zamani kila wachawi walipompata mtoto mdogo nje, walimbeba na kuzunguka naye usiku kucha. Kwa hiyo, Wamasaaba walitumia usemi huu ili kuepusha watoto na jambo hilo la wachawi.

Hali kadhalika, *jedwali la 2* linadhihirisha kuwa Wamasaaba pia hutumia usemi kuwa mtoto wa kike hasalimii watu kama amesimama. Wahojiwa 70 (100%) walimwambia mtafiti kuwa kwa kawaida, miongoni mwa Wamasaaba, mwanamke anatarajiwa kupiga magoti kabla ya kusalamia watu. Kwa hiyo, walitumia usemi huu katika malezi ya watoto wao ili kuwafanya wakue kama wamezoea kufanya hivyo. Wahojiwa walisema kuwa Wamasaaba waliamua kutumia usemi huu kwa sababu kupigia watu magoti si jambo rahisi. Kwa hiyo, walitumia usemi huu ili kufanya watoto wa kike wakue kama wamelizoea.

Jedwali hilo hilo la 2 linaonyesha pia kwamba usemi mwingine ambao hutumiwa na Wamasaaba kulea watoto wao ni ule usemao kwamba wasichana hawali chakula ovyo ovyo. Wahojiwa 70 (100%) walitaja usemi huu na kumwambia mtafiti kuwa kulingana na desturi, mtoto wa kike anatarajiwa kula chakula chake pole pole. Hii ni kwa sababu hali ya kula chakula ovyo ovyo hudhihirisha ukosefu wa nidhamu. Wahojiwa hao walisema kuwa mtoto wa kike akipatikana na tabia hiyo, huenda akakosa mwanaume wa kumuoa. Hii ni kwa sababu mwanamke ni mtu ambaye anaheshimiwa katika jamii. Wahojiwa walisema kuwa Wamasaaba walisisitiza jambo hili kwa sababu walithamini ndoa.

Aidha, kwa kurejelea jedwali la 2, vile vile tunaona kuwa Wamasaaba hulea watoto wao kwa kutumia usemi usemao kwamba mtoto wa kike hakai kama wavulana. Wahojiwa 60 (86%) walitaja usemi huu

na kueleza kuwa kwa kawaida, zamani, watoto wa kike hawakuwa na chupi za kuvaa. Kwa hiyo, wazazi walitumia usemi huu ili kuwazuia kukaa vibaya na kuweka wazi sehemu zao za siri. Kwa Wamasaaba, sehemu ya siri ya mtoto wa kiume kuonekana si suala. Lakini sehemu ya siri ya msichana kuonekana ni jambo kubwa sana. Hii ni kwa sababu sehemu hiyo ikionekana, inaweza kuwa kishawishi kwa watoto wa kiume kuwanajisi. Hii ndiyo sababu kila mtoto wa kike alipopatikana amekaa kama mvulana, aliadhibiwa kwa kuchapwa viboko.

Mwisho, tukirejelea jedwali la 2, tunaona kuwa Wamasaaba vile vile hutumia usemi kwamba mtoto haongei mahali penye watu wazima. Kulingana na jedwali la 2, wahojiwa 70 (100%) walitaja usemi huu na kufafanua kuwa Wamasaaba hutumia usemi huu katika malezi ya watoto wao ili kuwafanya wakue wakijua kwamba si vizuri mtoto kuongea mahali penye watu wazima. Hii ni kwa sababu wazee wakiwa wakizungumza huwa hawataki mazungumzo yao yakatizwe. Hii ndiyo sababu iliwafanya wakawa wakitumia usemi huu. Walifanya hivyo wakijua kwamba watoto wasipodhibitiwa, wanaweza kuingilia mazungumzo ya wazee.

HITIMISHO

Kwa kuzingatia data ambayo imewasilishwa na kujadiliwa katika makala haya, inabainika wazi kuwa lugha hufanya kazi kubwa sana katika malezi ya watoto. Hii ni kwa sababu, kwa kutumia lugha, wazazi wanaweza kuonya, kushauri, kuelekeza au kufunza watoto wao. Hali hii hupelekea watoto kudhihirisha tabia zinazokubalika katika jamii zao mbalimbali. Hali kadhalika, matokeo ya utafiti huu yanaonyesha kuwa lugha ndogondogo ambazo si maarufu zina rundo la maarifa. Hii inamaanisha kuwa lugha zetu ndogondogo zinastahili kukuzwa pia kwa sababu zina mambo mengi mazuri ambayo hayajajulikana kwa ulimwengu. Kwa hiyo, ni wajibu wa wanafasihi na wanaisimu kuzitafiti lugha zetu ndogo ndogo katika Jumuiya ya Afrika Mashariki na hata bara zima la Afrika ili kuweka wazi mambo mazuri ambayo hayajajulikana.

MAREJELEO

- Dale, P. S., Tosto, M. G., Hayiou-Thomas, M. E., & Plomin, R. (2015). Why does parental language input style predict child language development? A twin study of gene–environment correlation. *Journal of communication disorders*, 57, 106-117.
- Hoff, E. (2006). How social contexts support and shape language development. *Developmental review*, 26(1), 55-88.
- Johnston, J. (2010). Factors that influence language development. *Language Development and Literacy*, 11-15.
- Maccoby, E. E. (2000). Parenting and its effects on children: On reading and misreading behavior genetics. *Annual review of psychology*, 51(1), 1-27.
- Maschinot, B. (2008). *The Changing Face of the United States The Influence of Culture on Early Child Development*. Washington, DC; Zero to Three.
- Nuttall, E. (2018, Dec 8). *How Culture Affect the Language Development of a Child?* Retrieved from <https://www.hellomotherhood.com/how-does-culture-affect-the-language-development-of-a-child-9653552.html>.
- Oyogho O. V. (2017). How Does Culture Influence Human Behaviour? Retrieved at <https://www.quora.com/How-does-culture-influence-human-behavior>
- Racoma, B. (2018, June 28). *Language Shapes the Way People Think and Behave*. Retrieved from <https://www.daytranslations.com/blog/language-shapes-thinking/>.
- Safwat, R. F., & Sheikhany, A. R. (2014). Effect of parent interaction on language development in children. *The Egyptian Journal of Otolaryngology*, 30(3), 255.
- Tamis-LeMonda, C. S. & Rodriguez, E. T. (2009). *Parents' Role in Fostering Young Children's Learning and Language Development*. New York, NY: New York University Press.
- Vallotton, C., & Ayoub, C. (2011). Use your words: The role of language in the development of toddlers' self-regulation. *Early Childhood Research Quarterly*, 26(2), 169-181.
- Verial, D. (2018, Nov 28). *The Effects of Environment on a Child's Behaviour*. Retrieved from <https://www.hellomotherhood.com/the-effects-of-environment-on-a-childs-behavior-4892177.html>.
- Way, J. (2011). Five Components of Effective Oral Language Instruction. *Professional Development services for Teachers*, 48.